

КУЛЬТУРОЛОГІЯ

УДК: [39:645.48]:17.022.1(477)

САКРАЛЬНИЙ ОБРАЗ УКРАЇНСЬКОГО РУШНИКА

Людмила АНДРУШКО

*Львівський державний університет внутрішніх справ,
кафедра філософії та політології,
вул. Городоцька 26, Львів, Україна, 79007
тел.: 0672771842, e-mail: luda-andrushko@ukr.net*

Розглянуто український рушник як атрибут традиційного інтер'єру, свят та обрядів, а також як значне явище духовної культури та етнічний символ України, що становить живий зв'язок минулого із сучасним.

Ключові слова: рушник, сакральний, орнамент, духовна культура.

Народне мистецтво ніколи не було мистецтвом заради мистецтва. Те, що зараз ми цінуємо як художні витвори, входило в побут як необхідна ужиткова річ із найбільш зручною формою, розміром та оздобленням, задовольняючи водночас духовні та естетичні запити. Кожний рушник, мав утилітарне призначення, але й був невід'ємною складовою світу певного покоління. Оздоблення та художньо осмислена форма рушників виявляли психологічний бік і культурно-історичну значущість творів народного мистецтва.

Як предмет дослідження рушник фігурує у працях багатьох учених – етнографів, фольклористів, істориків, мистецтвознавців, дослідників вишивки, орнаменту і дохристиянських вірувань. У науці нагромаджено велику кількість важливої інформації, яка, однак, не становить органічної єдності усіх аспектів змісту і значення рушника. Поширене твердження про те, що рушник є предметом не тільки матеріальної, а й духовної культури, не сприяє цілісності трактування, оскільки не розкриває природи його дуальності та поліфункціональності, а відтак, очевидно, і полісемантичності. Цю тему досліджували Л. Булгакова [3], Т. Кара-Васильєва [4], О. Никорак [6], С. Сидорович [9], А. Сушко [10] та інші.

Завдання нашої статті, спираючись на праці попередників, полягає у розгляді рушника як сакрального твору народного мистецтва і водночас як явища мистецької і духовної традиції в єдності усіх аспектів його змісту й значення.

Рушник – не тільки учасник обрядів, а й статичний елемент народного побуту, зокрема йдеться про його незмінну роль в оздобленні житла, звичаєві норми функціонування в побуті. Поняття звичаю ширше, ніж обряду; його можна прирівняти до історичного документа, на що звернули увагу дослідники етногенетичних процесів. В інтер'єрі української хати рушник займає найпочесніше серцевинне місце. Його розміщують у “красному куті”, на східному боці, на божниці

разом зі святими образами. У розгорнутому вигляді, спеціально укладений, він закріплюється над вікнами і дверима. Рушники звисають на стіні із розташованих поміж вікнами кілків чи жердки. Відтак, рушник розгортає в хаті велику священну панораму. Особливий стан житла добре відтворив Степан Килимник, описавши селянську хату у Великодню ніч: “У хаті мов у віночку: по стінах на кілках розвішані вишиті рушники; на столі білі скатерки, а поверх них розставлені вибагливі печива – бабки, паски, мазурки та до свячення приготовлене; три пасочки на посвячення (жовта, біла та житня – чорна; цілушка житнього хліба), сирна паска, масло, ковбаса, шинка, печене поросятко з хрінном у зубах, поріб’я, крашанки та писанки, хрін, сіль, пшоно, ніж та інше. Хата наповнена цими пахощами. Застелені лавки чистенькими рушничками, застелений піл чистим в окружочки рядном з “горою” подушок; вибілена, сяє хата й при тьмяному світлі; всюди чисто, прибрано, помито, підмазано; оздоблений комин різними казковими вибагливими малюнками. Це творчість дбайливих господинь чи дівчат. За образами закладено нові “київські” рушники, завітчано васильками, ласкавцями та кудрявцями, що розпускають на всю хату такі присмні пахощі; горить перед образами лампада червоним чи зеленим світлом (у кольорових склах)... І все це, цей вигляд і лад селянської хати, вселяє в душу її мешканців глибоке романтичне чуття... На обличчі, від найменшого до найстаршого – і дідуся-бабусі, і батька-матері, і дітей – сяє радість, щастя у хаті в цю ніч!” [5, с. 66].

Як бачимо, рушник домінує в українському житлі, а в поєднанні з іншими речами й об’єктами (окрім згаданих, це вікна, двері, стіни, ряд ікон, лампадка та інші) значно розширює свої зв’язки, межі свого впливу і дії, охоплюючи увесь хатній простір, перетворюючи його на сакральний. Бачимо, як розширюється те ж сакральне коло, визначене в обрядах. Тільки тут нам уже відома медіумно-магічна функція, функція творення сакрального кола постає ще чіткіше і яскравіше: рушник розміщується суто по периметру хати, творить на цьому пружі кола периметру акцентовану східну точку – вітвар (“алтар”, “алатир”) і всю дію скеровує в центр, на людину. Рушник тут постає як предмет нерухомий, але не бездіяльний, спрацьовує ефект його присутності в інтер’єрі. Для наочності скористаємося схематичним малюнком сакрального кола, накресленим у результаті дослідження значення й функціонування рушника в обрядах. Кола ці справді суміщуються, бо їх центром є людина, отже, центр незмінний, але тепер він розширився.

Отже, рушник сакрального кола знову виступає як рушій, але в цьому випадкові в найвищій, очевидно, основній ролі священнодійства. Він одухотворений, живий діяч і в Великодню ніч виявляє свою особливу силу. У дослідженнях етнографів є твердження і записи про ставлення українців до рушника як до живої істоти, зокрема про те, що правило приписувало вішати чи розстилати його “лицем” до людей, а “спинкою” до стіни, столу і таке інше. Явище персоніфікації, одухотворення звичне не тільки у фольклорі – народних піснях, загадках, приказках, а й в усному мовленні і сучасній поезії.

Розглядаючи теорію словесності, О. Потебня довів, що вона невіддільна від історії словесності, і встановив, що вирішальним і надзвичайно тяглим у часі етапом творення словесності був міфологічний етап з його міфічним світосприйняттям і міфічним мисленням. Основою ж міфологічного мислення, творчого механізму є образ, породжений уявленням, яке з’являється в результаті переробки зовнішніх вражень почуттями і розумом. Із теорії О. Потебні виділимо лише те, що

допоможе, на нашу думку, з'ясувати “живу” сутність рушника. Учений вказав, що міфічне (міфопоетичне) мислення “ап'юріорні в тому розумінні, що передбачають пізнане (нами самими чи попередніми поколіннями), збережене для теперішньої миттєвості за посередництва слова і зображення” [8, с. 418]. Дослідник увів до системи міфічного мислення і передачі його досягнень не тільки Слово (звук), що передає образ, а й паралельне його зображення, накреслення. Далі О. Потєбня розширив і пов'язав зі словом-міфом і міфічним мисленням та світобаченням не тільки зображення, а й обряд, ритуал, звичай і предметні знаки та символи, предметні пам'ятки [8, с. 426]. Ці теоретичні положення вченого озброюють нас методологічним підходом, який дає змогу розглядати увесь предметний комплекс внутрішнього обладнання українського житла і, зокрема, функції та значення рушника. Насамперед ідеться про обрамлення вікон, дверей і покуття. Помітно невипадковість, системність і порядок у розміщенні рушників. Вони всі розміщені на одній лінії, високо від підлоги над вікнами, дверима, образами; однаково укладені – переділені по довжині, а в центрі над вікном однаково укладено квітку-розету, від якої симетрично звисають розгорнуті полотнища рушника, викінчені тороками або мереживом у вигляді зубчиків. Так у рушниковому обрамленні вікна з'являються три акценти: рушник як цілість; центр-квітка (розета); розправлені “крила”; поля полотнища зі зображеннями і тороки (див схема 1).

Інакше обрамлювали рушником мисник у традиційному інтер'єрі української хати. Зі схеми видно, що, по-перше, мисник розміщений нижче, ніж вікно, а, по-друге, в укладенні рушника нема квітки-розети. У цій деталі (квітка-розета), що є, очевидно, ритуальною, вважаємо є спеціальна вказівка на особливе, виняткове значення рушника при вікні в інтер'єрі українського житла. Адже ніде більше, у жодних обрядах, рушник не укладають у такий спосіб. Це та першорозета-квітка, яка пізніше в усьому мистецтві семантично пов'язується із Сонцем. Ідеться, припускаємо, про онтологічні і гносеологічні витоки цього широко вживаного образу. Рушник із розетою-квіткою при вікні в українському житлі з'явився тому і тоді, коли Сонце через вікно увійшло в хату й освітіло космічним світлом Всесвіту, і принесло людям у хату ні з чим не зрівняну радість. Ясне, красне, світле й трисвітле, божественне – сам Бог.

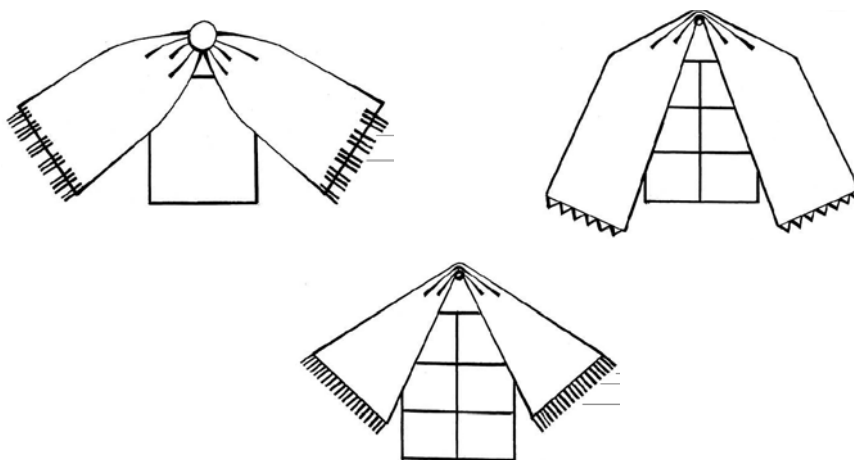

Схема 1.

Це легко зрозуміти, якщо подумати, який довгий шлях пройшла людина до цього моменту, живучи у природних печерах, землянках, куренях, наметах із кісток і шкір мамонта... Раз увійшовши в хату, Сонце оселилося в ній назавжди. Рушник, власне і став утіленням та образом приходу Сонця, його як світила, та його постійного перебування. Очевидно, маємо тут реалізацію акту міфологічного мислення, акту об'єктивування думки, який науково сформулював і довів О. Потебня: “перенесення... суб'єктивної думки в об'єкт”¹. У нашому випадкові рушник – персоніфіковане Сонце, що є алегорією чи метафорою. Так само це не порівняння. Рушник із розетою-квіткою і виступає Сонцем. Живий божественний його лик, якому поклонялися. Тут воно сходить, доходить до апогею (квітка-розета) і заходить. Рушник утілює його шлях і його самого. Це показано на схемі (див. схема 2).

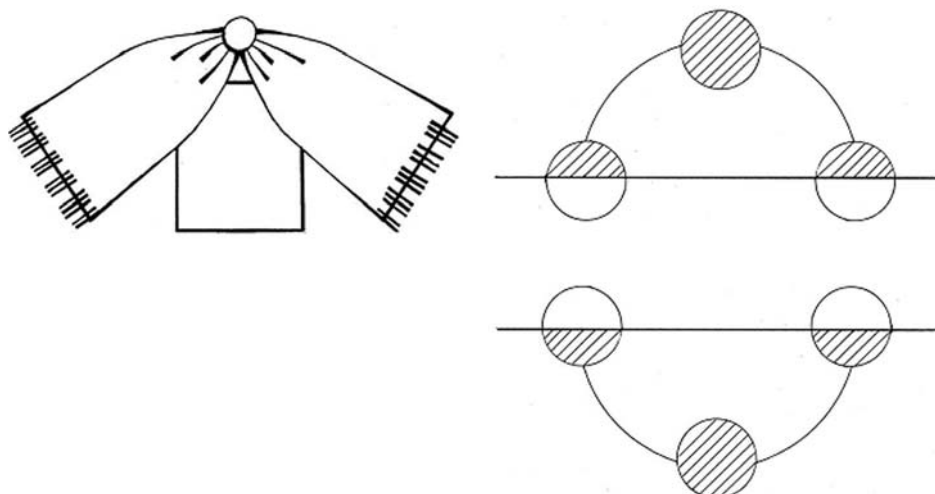

Схема 2.

І це не умовність, а безпосереднє об'єктивоване знання. Релігія і віра, говорячи сучасною науковою термінологією, – етап пізнання світу, або, як писав О. Потебня, “міфологічне світоспоглядання, в чому б воно не виражалось: у слові і переказі (міфі. – Л. А.) чи в речовій пам'ятці, обряді і звичаї”. Учений стверджував, що це той крок міфологічного мислення, “необхідний для подальшого розвитку всього людства” [8, с. 426]. Сприйняте завдяки чуттям і спостереженням велике космічне явище, що викликало напружену роботу думки, породило таке ж велике уявлення, яке об'єктивується тільки завдяки образіві, названому словом. Відповідно цей образ набуває такого ж усеосяжного, космічного (упорядкованого божественною силою) масштабу, примноженого тим, що образ постав, як Сонце, в русі. Сонце і його рух невіддільні: воно зійшло, пішло, стало в найвищій точці, рушило по схилу, зайшло... Важливо зрозуміти, що для міфологічного мислення важливий момент усвідомлення великого космічного явища: Сонце зійшло, стало на свій небесний шлях і рушило до життя – руху, діяльності – до землі і до всього живого на ній.

Аналіз функціонування рушника в інтер'єрі традиційного українського житла дав нам змогу встановити, що рушник є космічним сакральним образом, втіленим у найдоцільніший, найвідповідніший предмет, що здатний виявити водночас

і складний синкретичний образ, і його багатозначну синкретичну й сакральну ідею. Рушник – це міфологічна з'ява самого Бога-Сонця. Саме ця космічна потуга вселенського божества і надала рушникові тієї сили, яка поширилася на всі випадки його функціонування в обрядах, ритуалах, звичаях. Цілком можливо, що перший рушник виник із духовної потреби саме для вікна і дверей, через які в оселю входило Сонце, його проміння і світло, а його першою назвою стало слово божник. Звичайно, звучала назва інакше, але зміст передавала саме цей. Обіймаючи ще нехристиянських богів на домашньому вівтаріку, рушник закономірно зайняв “красний кут” (покуття), адже само – Сонце-“Красне”.

Отже, у свідомості українців рушник не тільки сакральний ритуальний і неживий предмет, це святий образ, живий символ самого Бога-Сонця, що супроводжував українців із доісторичних часів.

В інтер'єрі української хати рушники виконували виразно художньо-естетичну функцію. Вони здобули належне визнання та викликали підвищену увагу саме завдяки своїй художній цінності, багатством орнаменту, в який вкладено чимало праці, хисту і нестримного прагнення краси. Рушники стали мистецькою ознакою і характеристикою всіх етнографічних регіонів, які разом складають і творять неповторну українську культуру.

Традиційний рушник – це не звичайна утилітарна річ, що служить людині повсякдень подібно до знаряддя праці або начиння. Серед звичайних ужиткових речей є його двійник. Класифікуючи рушники за призначенням, етнографи назвали його “господарським рушником”. У народній термінології цей предмет має іншу назву: утиральник (найпоширеніша, уживана на всій території України), втиральник, отиральник, утирка, утиранка, утирочка, утирач і посудник (Полтавщина, остання назва, очевидно, пізня) [6, с. 96]. Ці назви є за суттю варіантами однієї, це спільнокореневі слова, які вказують на конкретне ужиткове призначення предмета, що служив для витирання обличчя і рук. Господарські рушники виконували побутову функцію.

Власне рушник має в українській мові велику кількість назв, які, однак, не замінюють головної – рушник, а застосовуються паралельно й акцентують на призначенні, способі виготовлення, техніці виконання, характері оздоблення, колориті, навіть на місці виготовлення. У кожному регіоні України існували свої назви, були й такі, що мали вживатися повсюдно.

Різноманітними є й атрибутиви рушника: на Закарпатті: “брусо”, “брусята”, “грядовий”, на Гуцульщині – “заснівчастий”, “картатий”, “писаний”; на Бойківщині – “перебраний”; на Буковині – на “оказію”, “натиканий”, “старосвітський”, “бурундук”; на Полтавщині – “покутний”, “божковий”, “божник”, “іконний”, “кілковий”, “кільковий”, “ключовий”, “стінний”, “плечовий”, “податковий”, “для хрестин”, “вінчальний”, “на смерть”, “для хвороби”, “на скот”, “тканий”, “шитий”, “вишиваний”, “вибійчастий”, “мережаний”, “мальований”, “пісний”, “червоний”, “кролевецький”, “королівський”, “калінкоровий”, “полотняний”, “паперовий”, “вирішуваний”, “наклеюваний” [7, с. 19]. Усюди в Україні поширена назва “обітний” і “обиденний”. Українці ототожнюють оповитий святістю рушник із живою істотою; Ще й донині на Черкащині (Чорнобаївський район), Київщині (Переяслав-Хмельницький район) для одно- і двостороннього рушника функціонують відповідні назви: “одноличко” і “дволичко” [7, с. 36].

Це вербальне багатство дуже промовисте, воно втілює кілька критеріїв для називання: по-перше – за призначенням (“кілковий”, “божник”, “покутний”, “на оказію”, “на смерть”, “весільний” та ін.); по-друге – за територіальним поширенням, а часом і виготовленням (“київський”, “полтавський”, “чернігівський”, “кролевецький” та ін.); по-третє – за технологією виготовлення тканини і оздоблення (“перебраний”, “тканий”, “вишиваний”, “мережаний”, “вибійчастий” та ін.); ритуальний точного призначення і разового вживання (“обиденний”, “на смерть”, “на вінчання”, “вирішуваний”).

В інтер’єрі кожен “знав” своє стале місце: на кілках – “кілкові”, “на сволоки”, “на жердки”, на ікони – “божники”, “зав’єси”, “зав’єски”, “занавіси”, “занавіски”.

У Карпатах, як і в багатьох інших регіонах України, хліб, що лежав на столі, накривали спеціальним рушником, який мав назви: “пулка”, “пілка”, “хлібувця”, “портя”, “портюк”. У різних населених пунктах “пулку” виготовляють згідно із традиціями кожного осередку. Рушником вкривали паски, несучи їх святити до церкви на Великдень [6, с. 102]. Окремим видом рушників, які відомі лише на Луганщині, є рушники “діжники”, які використовували для прикривання діжі [10, с. 40].

Рушники та “утиральники” різняться за розмірами, за техніками ткання тканини і за оздобленням. Утиральники найчастіше робили із гладкого безузорного шматка полотна, відіраного від сувою. Багатші родини мали спеціальні господарські рушники невеликих розмірів (30×50 см) зі стриманим декором. На Гуцульщині такі рушники ткали найчастіше саржевими переплетеннями, декор розміщувався на повздожних кінцях. У міщанських хатах їх вішали над умивальниками і вживалися в різних місцевостях України.

Інакше виглядали власне рушники. Зокрема “кілкові”, характерні для центральних і північно-східних районів України та українського Полісся від Сумщини, Чернігівщини до Волині, були найбільші за розмірами. Такі рушники розвішували над віконними отворами, над одвірками та у простінках, середню частину складали, перевішували на кілках, спадаючі донизу кінці надівали на прутик, щоб повністю показати орнамент. На Рівненщині і Волині, Північній Чернігівщині і на Поліссі такі рушники мали вузьку видовжену форму (1,5–2,1 м на 0,3–0,4 м). Орнамент розвивався поперечними смугами, залишалася незначна частина білого поля.

У 1920-х роках під впливом культурних зв’язків зі східними областями України рушники як постійний елемент інтер’єру поширилися в західних областях. До того часу на Львівщині та Західному Поділлі прикрасою стін, точніше образників і міжвіконних простінків, одвірків були штучні квіти. У Кам’яно-Бузькому районі Львівської області стіни розмальовували кольоровою глиною за допомогою естампів, вирізаних із прив’ялих картоплин. На Гуцульщині аналогічну функцію виконували нанизані на шнурки писанки [9, с. 82].

Довжина рушників була різною, найменша – на Закарпатті (45×65 см), де орнаментували тільки один кінець. Такі рушники розвішували не на стінах, а рядочком, на “грядці”, над ліжком. Перекинута, прихована, частина виткана із пряді гіршого сорту, іноді навіть із небіленої. Відкрита, зовнішня, видима частина займала дві третини довжини рушника і була вся переткана широкими узорчастими смугами. Очевидно, що таке виконання – пізнє нововведення. Найдовші зі знайдених рушників мають довжину до шести метрів, це так звані житомирські “занавіски” та чернігівські перебірні рушники.

Отже, як бачимо, рушник і утиральник – функціонально різні предмети, хоча і споріднені, виконані з одного матеріалу – із лляних, конопляних чи бавовняних ниток. Рушник вплинув, звичайно, і на утиральник, що втілює у звичасвій життєвій нормі: “вставати раненько, вмиватися біленько”, тобто вставати до схід сонця, вмиватися непочатою водою та втиратися чистим білим рушником. Це також обряд, але вже інший – обряд очищення, який постійно повторює сама людина. Предмети тут зведені до мінімуму, зв’язки також: людина → вода → утиральник. Дійство пов’язане із Сонцем і з початком дня. Це, умовно кажучи, “мікрообряд”, де функцію утиральника зведено до функції полотна. Він і знакується як частинка полотна.

Сам же рушник, як свідчать результати мистецтвознавчих досліджень, ніколи не був річчю ужитковою. Із самого початку – від виникнення ідеї речі і створення – він, подібно до намітки, став священною річчю, опредмеченим символом, предметом ідеальним, сакральним [2, с. 87–103]. Цей висновок підтверджує вся народна традиція. Упродовж багатьох століть рушник не змінював своїх функцій й навіть більше – такий кардинальний факт, як зміна релігії (християнство витіснило язичництво), не змінив сутнісного значення традиційного рушника. Рушник не десакралізували і в християнські часи, як багато інших рукотворних предметів. Натомість його долучили до найвищих сакральних символів і предметів нової християнської релігії – до свічки, хреста, ікони.

Про це свідчить багато обрядів (весільний, поховальний, новосілля та ін.), це бачимо і в інтер’єрі українського житла, і в храмі, де традиційний український рушник до сьогодні функціонує як священний предмет. Власні спостереження дають підстави стверджувати, що в наш час відбувається актуалізація саме сакрального значення рушника (масове використання у храмах, у храмових інтер’єрах; державний рівень обряду гостинності) [1, с. 330–335], а ще дають підстави розглядати рушник як сакральний образ такого ж рівня, що й ікона. На типологічному рівні український рушник як сакральний символ синтезує, подібно до ікони, релігійні, естетичні й етичні принципи не тільки на рівні ідей, а й у предметному художньо-знаковому втіленні.

Підсумовуючи, можемо стверджувати, що впродовж тисячоліть рушник не змінював свої функції. Після язичництва настала епоха християнства, але й вона не змінила сутнісного значення традиційного рушника. Рушник не десакралізувався подібно до інших рукотворних предметів, а своєю сакральною силою долучився до найвищих символів і предметів нової християнської релігії.

Це дає підстави розглядати традиційний рушник як сакральний твір народного мистецтва за всіма правилами мистецтвознавчого і художнього аналізу, подібно до того, як мистецтвознавча наука розглядає ікони за всіма законами іконописного живопису. Вважаємо, що тільки на цьому шляху відкривається можливість наукового аналізу художньо-мистецьких особливостей традиційного українського рушника і тлумачення його семантики.

Список використаної літератури

1. *Андрушко Л.* Рушник в інтер'єрі церкви / Л. Андрушко // Народознавчі зошити. – 2001. – №2. – С. 330–335.
2. *Білан М.* Український стрій / М. Білан, Г. Стельмашук. – Львів : Фенікс, 2000. – 328 с., іл.
3. *Булгакова Л.* Поліський рушник ХХ ст. / Л. Булгакова // Полісся України. Матеріали історико-етнографічного дослідження. Вип 2. Овруччина 1995 / Л. Булгакова. – Львів : 1999. – С. 329–340.
4. *Кара-Васильєва Т. В.* Українська народна вишивка / Т. В. Кара-Васильєва, А. О. Заволокіна. – К. : Либідь, 1996. – 93 с., іл.
5. *Килимник С.* Український рік у народних звичаях в історичному освітленні : у 3 кн. / С. Килимник. – К. : Обереги, 1994. – (Факсим. вид.). Кн. 2. (Весняний цикл). – 1994. – 400 с.
6. *Никорак О. І.* Сучасні художні тканини Українських Карпат / О. І. Никорак. – К.: Наукова думка, 1988. – 224 с., іл.
7. Поетика та семантика українського рушника : Образ, символ, знак : тези і резюме доповідей наук.-практ. конф. 16–17 квітня 1997 р. – К. : [б. в.], 1997. – 52 с.
8. *Потебня А. А.* Слово и Миф / А. Потебня. – М. : Лабиринт, 2000. – 622 с.
9. *Сидорович С. Й.* Художня тканина західних областей УРСР / С. Й. Сидорович. – К. : Наукова думка, 1979. – 153 с., іл.
10. Українське традиційне вишивання на Слобожанщині / [упоряд. та автор статті В. А. Сушко]. – Харків : Стиль-іздат, 2008. – 60 с.

Стаття надійшла до редколегії 15.02.2013

Прийнята до друку 27.03.2013

SAKRAL IMADG OF UKRAINIAN TOWL**Liudmyla ANDRUSHKO**

*Department of Philosophy and Politology,
Lviv State University of Internal Affairs,
str. Gorodotska, 26, Lviv, Ukraine, 79007
tel.: 0672771842, e-mail: luda-andrushko@ukr.net*

Rushnyk is present in traditional design of Ukrainian dwelling. It is constantlu used during national holidays. Rushnyk is a cultural treasure of Ukrainian people. Rushnyk is an outstanding feature of Ukrainian spiritual culture. It is an ethnic symbol of Ukraine. Rushnyk is present in traditional design of Ukrainian dwelling. It is an immortal link that connects past and future generations.

Key words: rushnyk, ornament, spiritual culture.

САКРАЛЬНИЙ ОБРАЗ УКРАИНСКОГО РУШНИКА

Людмила АНДРУШКО

*Кафедра философии и политологии,
Львовский государственный университет внутренних дел,
ул. Городецкая, 26, Львов, Украина, 79007
тел.: 0672771842, e-mail: luda-andrushko@ukr.net*

В статье представлен украинский рушник как атрибут традиционного интерера, праздников и обрядов, а также как самобытное художественное явление духовной культуры и этнический символ Украины, и делает живой связь прошлого и современного.

Ключевые слова: рушник, сакральный, орнамент, духовная культура.